

## Wstęp

Testament, który stanowi centralną instytucję rzymskiego prawa spadkowego, pociągał za sobą złożoną procedurę jego otwarcia i jeszcze bardziej skomplikowane działania zmierzające do wykonania różnorodnych rozrządzeń testamentowych będących wyrazem ostatniej woli testatora. Wykonanie testamentu nigdy nie było sprawą czystej teorii, zawsze implikowało cały szereg praktycznych trudności, które prawodawcy rzymscy rozwiązywali z największym poszanowaniem woli testatora i z zachowaniem w sposób maksymalny tradycji prawnej, wzbogaconej o unormowania wyrosłe z potrzeb praktyki. Wyjaśnienie specyfiki tych rozwiązań stanowić będzie przedmiot dociekań w niniejszej monografii.

Pierwsza trudność, jaką napotykamy w tym temacie, związana jest z terminologią, którą operują źródła prawa rzymskiego na określenie osoby wykonującej wolę testatora. Przede wszystkim zaskakuje fakt, że nie odnosił się do niej termin „wykonawca” (*exsecutor, executor*). Według konstytucji *Konstantyna Wielkiego* z 315 roku przez *exsecutores* prawo to rozumiało bowiem tych, którzy zostali ustanowieni przez sędziego do wymagania należności dochodzonych w postępowaniu cywilnym<sup>1</sup>. Opisową definicję tak rozumianego wykonawcy znajdujemy w konstytucji cesarza *Dioklecjana* i *Maksymiana* z około 290 roku. W jej myśl za wykonawcę należało uważać tego, kto po prawomocnym wyroku doprowadzał do skutku postanowienia odnoszące się do osądzonej sprawy<sup>2</sup>. Termin *executor* pojawia się także w *Nov. 96 Justyniana I Wielkiego* (dalej: *Justynian*) z 539 roku na określenie urzędnika sądowego, który wzywał pozwanego do sądu oraz czuwał nad wykonaniem wyroku, w zwro-

---

<sup>1</sup> C. 8.16.7 pr. (*Constantinus A. ad universos provinciales*): *Exsecutores a quocumque iudice dati ad exigenda debita ea, quae civiliter poscuntur [...]*.

<sup>2</sup> C. 7.53.8 (*Diocletianus et Maximianus AA. et CC.*): *Exsecutorem eum solum esse manifestum sit, qui post sententiam, inter partes audita omni et discussa lite, prolatam iudicatae rei vigorem ad effectum videtur adducere.*

cie *causarum executoribus* (Nov. 96 pr.) i w zwrocie *negotii executorem* (Nov. 96.1).

W źródłach prawa rzymskiego nie można zatem znaleźć dokładnego leksykalnego odpowiednika wyrażenia „wykonawca testamentu” (*exsecutor testamenti, executor testamenti*). Występują w nim jednak wyrażenia określające upoważnienie do wykonania rozrządzeń testamentowych. Spotykamy je zarówno w Digestach, Kodeksie, jak i Novelach. Należą do nich takie wyrażenia, jak *iudicii exsecutionem*<sup>3</sup>, *per iudicem exegerit*<sup>4</sup>, *pecunias exegit*<sup>5</sup>, *habeat exigendi licentiam*<sup>6</sup>, *habeat facultatem exigendi*<sup>7</sup>, *exactionem habebit*<sup>8</sup>, *debita exigere*<sup>9</sup>, *omnia exigere*<sup>10</sup>. W każdym przypadku odnosiły się one do osób fizycznych. Wykonawcę rozrządzeń testamentowych określano także za pomocą imiesłowu *impleturus* („mający wypełnić”)<sup>11</sup>, względnie opisywano jego czynności używając czasownika *impleo* („wykonać, wypełnić”)<sup>12</sup>.

Jest rzeczą znamionną, że także popularny wśród średniowiecznych glosatorów termin *minister*, występujący najczęściej w wyrażeniu *minister ultimae voluntatis*<sup>13</sup>, w źródłach prawa rzymskiego pojawia się na określenie osoby mającej wykonać wolę testatora tylko jeden raz, a mianowicie we wtrąconym przez kompilatorów justyniańskich, w drodze in-

<sup>3</sup> D. 36.1.80(78).15 (*Scaevola libro 21 digestorum*).

<sup>4</sup> D. 32.8 pr. (*Paulus libro 1 fideicommissorum*).

<sup>5</sup> D. 46.3.62 (*Paulus libro 8 ad Plautium*).

<sup>6</sup> C. 1.3.28.1 (*Leo A. Nicostrato pp.*).

<sup>7</sup> C. 1.3.28.1 (*Leo A. Nicostrato pp.*).

<sup>8</sup> C. 1.3.28.4 (*Leo A. Nicostrato pp.*).

<sup>9</sup> C. 1.3.48.4 (*Iustinianus A. Iohanni pp.*).

<sup>10</sup> Nov. 131.11.4.

<sup>11</sup> C. 1.3.28.1 (*Leo A. Nicostrato pp.*): [...] *pium defuncti propositum sine ulla cunctatione ut convenit impleturus*; C. 1.3.28.3 (*Leo A. Nicostrato pp.*): [...] *legati seu fideicommissi petitionem defuncti propositum modis omnibus impleturus*.

<sup>12</sup> C. 1.3.28.1 (*Leo A. Nicostrato pp.*): [...] *votum adimpleat testatoris [...]*; C. 1.3.28.3 (*Leo A. Nicostrato pp.*): [...] *omnia impleantur tam piae deficientium voluntates [...]*; C. 1.3.45 pr. (*Iustinianus A. Iuliano pp.*): [...] *quae disposuerit impleantur, [...] facere et implere omnimodo quae ordinata sunt [...]*, *ut omnia secundum defuncti voluntatem impleantur*, Nov. 1 pr.,1: [...] *competere deficientium dispositiones, quaecumque non repugnant legibus, omnibus modis impleri [...]*.

<sup>13</sup> F. Treggiari, *Minister ultimae voluntatis. Esegisi e sistema nella formazione del testamento fiduciario. I. Le premesse romane e l'età del diritto comune*, Napoli 2002, *passim*.

terpolacji wypowiedzi *Marcellusa*, zdaniu *nisi dumtaxat ut ministrum Titium elegit*<sup>14</sup>. Fakt, że zarówno termin *executor* (*exsecutor*), jak i *minister* nie znalazły w rzymskim prawie spadkowym powszechnego uznania, *prima facie* rodzi wątpliwość, czy w prawie tym istniał wykonawca testamentu. Jest jednak rzeczą oczywistą, że testament z natury rzeczy wymagał wykonania. Problem zatem sprowadza się do kwestii, jak w prawie rzymskim rozumiano wykonanie testamentu i na kim ono spoczywało, co rodzi kolejne pytania, w jaki sposób prawo to określało istotę i warunki pełnienia przez określone podmioty funkcji mającej na celu realizację rozrządzeń testamentowych.

Dla uproszczenia i jasności wywodów w niniejszej pracy używane będzie wyrażenie „beneficjent testamentowy”, odnoszące się do każdej osoby, która uzyskała na podstawie testamentu jakieś przysporzenie majątkowe, przede wszystkim dziedzica, legatariusza czy fideikomisariusza, jak również wyzwolonego niewolnika.

Zakres badań podjętych w niniejszej monografii wyznaczają z jednej strony ramy czasowe, ograniczone zasadniczo do prawa klasycznego i poklasycznego, a z drugiej przedmiot, to jest wykonanie testamentu. Celem dogłębnego wyjaśnienia przedmiotowego zagadnienia przede wszystkim zostaną omówione podstawy prawne, na jakich opierało się wykonanie testamentu, następnie wskazane zostanie, na czym ono polegało oraz kto i w jakich przypadkach pełnił rolę wykonawcy ostatniej woli testatora. Niniejsza publikacja zmierza w szczególności do ukazania oryginalnego wkładu cesarzy chrześcijańskich w przewartościowanie wykonania testamentu. Stawia się w niej także za cel odsłonięcie głębszych powiązań prawa justyniańskiego z prawem klasycznym w zakresie omawianej problematyki<sup>15</sup>. Poza zakresem zawartych w niej rozważań znajdzie się natomiast instytucja *familiae emptora*, w której niektórzy rzymscy i cywiliści, nie bez racji, dopatrywali się prototypu instytucji wykonawcy testamentu<sup>16</sup>.

---

<sup>14</sup> D. 31.17 pr. (*Marcellus libro 10 digestorum*).

<sup>15</sup> Na ten temat zob. *M. Kuryłowicz*, Nowe problemy prawa justyniańskiego, *Folia Societatis Lublinensis* 1983, Nr 25, s. 70–71.

<sup>16</sup> Por. *H. Deutsch*, *Die Vorläufer der heutigen Testamentsvollstrecker im Römischen Recht*, Berlin 1899, s. 39; *T. Sacchi Lodispoto*, *L'esecuzione testamentaria nel diritto romano e nel barbaro*, w: *Studi giuridici in onore di Caro Fadda pel XXV anno del suo insegna-*

W pierwszym rzędzie w niniejszej pracy zostanie przedstawiony *status quaestionis* badanej problematyki w literaturze prawniczej, następnie poddane zostaną ocenie źródłowej rozbieżne stanowiska występujące w doktrynie oraz stawiane w niej tezy. Potrzeba ta wynika z faktu, że zagadnienie wykonania testamentu i wykonawcy rozrządzeń testatora w prawie rzymskim było do tej pory eksplorowane nader powierzchownie, a przedmiotowe badania podjęte na przełomie XIX i XX wieku – głównie przez uczonych niemieckich, włoskich, angielskich i francuskich – zaowocowały opracowaniami, na podstawie których nie sposób wyrobić sobie pełnego i jednoznacznego zdania tak o samym wykonaniu testamentu, jak i o tym, na kim ono spoczywało. Żadne z nich nie stanowi całościowego, monograficznego opracowania zagadnienia wykonania testamentu w prawie rzymskim. Na podkreślenie zasługują wprawdzie badania tej problematyki przeprowadzone ponad sto lat temu przez *Ch.F. von Glücka*<sup>17</sup>, który wykazał się daleko idącą intuicją w formułowaniu tez dotyczących przedmiotowego zagadnienia, aczkolwiek nie dokonał wyczerpującej analizy i syntezy źródeł prawa rzymskiego, w szczególności justyniańskiego. Powyższy stan rzeczy stanowi w pełni wystarczający powód, aby zająć się tym tematem dokładniej.

Trudność w kwestii podstaw prawnych wykonania testamentu w prawie rzymskim stanowi także rozproszenie norm prawnych dotyczących tych zagadnień w jego źródłach. Najstarsze rozwiązania prawne wywodzące się z okresu prawa klasycznego, niekiedy zmienione w drodze interpolacji, zachowane w *Digestach* Justyniana wymagać będą z natury rzeczy *duplex interpretatio*. Ze względu na problematykę odnoszącą się do wykonania i wykonawcy testamentu gruntownej analizy wymagać będą również reskrypty *Septymiusza Sewera* i *Antonina Karakalli*,

---

mento, vol. 5, Napoli 1906, s. 313–317; *M. Roberti*, *Le origini dell'esecutore testamentario nella storia del diritto italiano*, Modena 1913, s. 21–23; *B. Biondi*, *Successione testamentaria*. Donazioni, Milano 1943, s. 607–608; *F. Schulz*, *Classical Roman Law*, Oxford 1951, s. 333; *L. Kunz*, *Postmortale Privatautonomie und Willensvollstreckung. Von der kanonischen voluntas pia zur Gestaltungsmacht des Erblassers im deutsch-spanischen Rechtsvergleich*, Jena 2015, s. 240.

<sup>17</sup> *Ch.F. von Glück*, *Commentario alle Pandette. Tradotto ed arricchito di copiose note e confronti col codice civile del regno d'Italia. Libro XXIX. Parte prima (tit. P. Bonfante)*, Milano 1907, s. 688–738.

Aleksandra Sewera oraz Dioklecjana i Maksymiana, a także konstytucje (*leges*) Leona I i Prokopiusza Antemiusza. Ostatecznej weryfikacji sformułowanych w rozprawie hipotez badawczych winna dostarczyć analiza konstytucji (*leges*) Justyniana z lat 528–545. Znamienny jest fakt, że żaden z tytułów dzieł kompilacji justyniańskiej nie został poświęcony wykonaniu testamentu. Nie ma też zebranych w jednym miejscu norm, które go dotyczą.

Na całość publikacji składa się pięć rozdziałów, z których pierwszy poświęcony został przybliżeniu stanu badań nad zagadnieniem wykonania testamentu w prawie rzymskim. Zaznajamia on czytelnika z poglądami doktryny, w oparciu o które sformułowane zostały hipotezy badawcze dotyczące podstaw prawnych działania wykonawców ostatniej woli testatora, poddane weryfikacji źródłowej w kolejnych rozdziałach.

Rozdział drugi przedstawia ściśle powiązanie woli testatora z niektórymi beneficjentami testamentowymi jako wykonawcami testamentu. Wyjaśnia się w nim rolę, jaką w wykonaniu ostatniej woli testatora odgrywali dziedzice lub legatariusze. Zostaną tam przytoczone liczne źródła, w świetle których obciążenie takich beneficjentów testamentowych w drodze *iussum vel modus testatoris*, z uwagi na uwarunkowania społeczne, również w epoce justyniańskiej stanowiło główną podstawę wykonania testamentu.

Trzeci z rozdziałów dysertacji dotyczy podstaw prawnych działania wykonawcy woli testatora niebędącego beneficjentem testamentowym. Zostaną w nim szczegółowo omówione uznane lub wprowadzone przez Justyniana możliwości lepszego zabezpieczenia wykonania ostatniej woli testatora wobec potencjalnych zagrożeń tak ze strony beneficjentów testamentowych, jak i nieodpowiedzialnych wykonawców. Czytelnik znajdzie w nim odpowiedź na pytanie, czy prawo rzymskie w kwestii wykonania testamentu respektowało swobodę testowania oraz czy brało w obronę interes beneficjentów testamentowych.

Rozdział czwarty traktuje o powołaniu osoby wykonującej testament z woli testatora lub z mocy samego prawa i o wygaśnięciu jej zadania. Zostanie w nim wyeksponowana rola fiducji zarówno przy powołaniu wykonawcy rozrządzeń testamentowych na mocy *iussum vel modus testatoris*, jak też *mandatum post mortem* oraz z zastosowaniem nominacji. Zostaną w nim zakreślone także granice ustawowej desygnacji wy-

konawcy testamentu. Poruszona zostanie kwestia przyjęcia i odrzucenia funkcji wykonawcy woli testatora oraz wielości jej wykonawców. Ponadto będzie tam mowa o prawnych uwarunkowaniach ustania zadania poszczególnych osób wykonujących testament.

W rozdziale piątym omówione zostaną uprawnienia i obowiązki osoby wykonującej testament oraz kwestia jej odpowiedzialności za nienależyte wywiązanie się z podjętego zadania. Ustalenie ich zakresu powinno przynieść odpowiedź na pytanie, czy wykonanie testamentu sprowadzało się jedynie do wydania beneficjentom testamentowym należnych im przysporzeń majątkowych lub dokonania wyzwoleń oraz czy i jakiego rodzaju konsekwencje ponosili nierzetelni lub nieuczciwi wykonawcy rozrządzeń testatora.

Każdy z rozdziałów kończy się komplementarnymi wnioskami. W zakończeniu, oprócz wniosków końcowych, zostanie przedstawiona próba definicji wykonania testamentu, ze wskazaniem podstawy działania osób, na których ono spoczywało.

Dla wydobycia istotnych problemów związanych z wykonaniem testamentu oraz należytego ich rozwiązania, w prezentowanej publikacji znajdzie zastosowanie wielowarstwowa hermeneutyka źródeł. Przede wszystkim zostaną one prześwietlone pod kątem możliwych interpolacji. Historyczno-prawna i dogmatyczno-prawna interpretacja przywołanych źródeł zostanie wsparta nie tylko komentarzami współczesnych romanistów, lecz także w niektórych przypadkach opiniami średniowiecznych glosatorów i pomnikami praktyki.